

мр Маја Николова
Педагошки музеј, Београд

РАТНИ ДНЕВНИК ДОБРОВОЉЦА ЛАЗАРА ЈОВАНЧИЋА

УВОД

Међу институцијама у којима се чувају школска документација и релевантни подаци у вези са историјом школства налази се и Педагошки музеј у Београду, једна од најстаријих установа те врсте у Србији. Основан је 1896. године на иницијативу Учитељског удружења, а ради сакупљања и чувања наставних средстава и свега онога што има педагошку и историјску вредност за основне школе и учитеље. Током више од једног века постојања у њему су сабране и сачуване десетине хиљада уџбеника, учила, фотографија и докумената који сведоче о раду српских школа од почетка XIX века до данас.

У Збирци докумената у Педагошком музеју чува се велики број архивалија које се односе на историју школства и просвете у Србији, али и у другим земљама у којима су живели Срби, пре свега у Аустроугарској монархији и Турској царевини. У богатој збирци заоставштине просветних радника или личности које су живот везале за развој просвете и културе налази се и Фонд др Лазара Јованчића, професора и писца стручних публикација из области биолошких наука. Архивску грађу тог фонда, добијену на поклон седамдесетих година XX века, чине документи о његовом школовању и кретању у служби, лична и службена преписка, као и фотографије из времена службовања. Поред остале писане заоставштине, ту се чувају и његови дневници вођени у време Првог и Другог светског рата.

Прву групу чине дневници – пет бележница – у којима су сачувана сећања Лазара Јованчића на ратне дане од јуна 1916, када се налазио у Галицији, до 1919, када се нашао у Греноблу. Ово је прилика да се упознамо с првим дневником, који је Лазар Јованчић водио од 8. јуна, као аустроугарски поданик, до 5. октобра 1916, када је, као добровољац у руској војсци, био у болници у Москви. Вођење дневника омогућавало му је да у тим тешким тренуцима да посебан смисао и емотивно значење свом животу, а нашој генерацији то пружа прилику да још једном сагледа чињенице и околности под којима се

одвијао живот српских добровољаца, као и да донесе личне и научне ставове о тим временима и личностима.

Дневник о којем је реч јесте бележница мањег формата, с папиром на квадратиће, исписана читким рукописом, најчешће мастиљавом оловком. У њему се налазе и три листа са записаним датумима и догађајима – нека врста подсетника. Бележница има меке корице и обухвата 189 страна. Дневник је у наше време дигитализован.

О ЛЈУБАВИ И РАТУ

Лазар Јованчић вођење дневника започиње 5. јуном 1916. када се као ђак војник налазио у мађарској војсци. Он описује догађаје у вези са стањем на фронту, руску офанзиву, топовску ватру, говори о стотину граната које су падале око њега. Описује и страх војника који, неиспавани, разговарају о ватри, док српски војници траже спас у молитвама. Њега самог су у почетку гранате, топовска ватра и фијукање метака чинили нервозним, али већ после неколико дана потпуно је мирно посматрао развој догађаја. Размишљао је о пролазности живота и случајности која прати живот војника, о првом сусрету с борбом, с куглама које фијучу око главе: *... нека врста нервозе када чује како кугла фијуче: ... и слуша: зуји кугла, сикће као да је жељна крви па све ближе и ближе... Необично загонетно те осећање обузме лежећи тако на земљи и слушајући куглу, која све ближе долази. Чудно је замислити да си у једном секунду жив, здрав, читав, мислиш, осећаш, у идућем пак ако код тебе случајно падне, наједаред те нема, као да те никад није ни било...*¹

Јованчић је с писањем дневника наставио 6. јуна увече. Због руске офанзиве помишљало се на покрет, на време путовања, на борбу, живот који је био предодређен свим војницима. Јованчић је био забринут, али не због одласка на фронт, већ због своје девојке Данице. Размишљао је о ономе што ће остати после њега ако погине, о свом дневнику, који је наменио Даници и који је, уколико погине, имао да чува његов ратни друг. Мислио је на девојку која је вероватно била у Сомбору и која се забављала с руским или српским војницима, али која је, будући одана, умела да чува своју љубав само за њега: *Увек мислим на тебе. Ти си сада ваљда негде у Сомбору, забављаш се са каквим нашим*

¹ Дневник Лазара Јованчића, 38.

*или руским официцирима али ја ипак не очајавам јер верујем да ти ипак умеш чувати своју љубав. Грлим те.*²

Дневник наставља да пише 20. јуна у Одеси, али под тим датумом бележи и догађаје који су се збили од 6. до 12. јуна. 1916. године. Са искреним чуђењем наводи све оно што му се десило током претходне три-четири недеље, закључујући да је тада било много више догађаја него током осам месеци које је као војник провео на фронту. Бурни догађаји отпочели су одмах по кретању с положаја 6. јуна. Наредног дана војска је била у великој неизвесности, све је било у неком нервозном питању око тога да ли се иде даље или се остаје на положају, али су сви предосећали да ће се десити нешто важно. Осмог јуна, после вежбе с бајонетима, напада руске крстарице, ручка и кратког командантовог говора о храбрости и дезертерству, након осам месеци *досаде* војска је кренула у непознато: ... *радовао сам се, јер забога досада која ме је 8 месеци мучила, почела је ишчезавати. На место ње долази буран живот.*³ После целог дана хода по врућини, скривања од руских крстарица по брдима и долинама, око седам сати увече, цела 310. регимента стигла је у неки луг. Били су то пријатни тренуци за уморну војску – младићи су лежали на земљи, пили врућу кафу и читали пошту. Јованчић је био изненађен – добио је две разгледнице и дугачко писмо од Данице. Одговор је послао већ сутрадан.

Следеће вечери, 9. јуна, војска је пошла даље и после неколико сати хода стигла је у село Катка,⁴ где су војници преноћили на голој земљи. У том селу, сасвим обичном, остали су само један дан. Сутрадан су кренули у непознатом правцу. Да их Руси не би приметили, крили су се по шанчевима. Али то није било довољно. Руси су их засипали *смртоносним колачима*, што је војнике, који су збацили са себе сав терет, натерало у бег. Зато су се уз пут могли видети покровац, нове чизме, корпе с магарца. Бежећи од Руса, ишли су равницом, преко жита, угара и стрњика, по великој врућини. У подне 10. јуна стигли су у неку долину, где их је, под шаторима, чекао заслужени одмор, а увече, око седам сати, стигла је и кујна с лошим ручком из конзерве. Помисао на скори сусрет с барутом код Јованчића је појачавала чежњу за Даницом – размишљајући о њој, утонуо је у сан.

² Исто, 29.

³ Исто, 40.

⁴ Катка је место у Белорусији.

Када су осванули Духови, 11. јуна, стигло је наређење за покрет. Из торби су избациване све непотребне ствари, а Јованчић је *нове-новцате летње лаке ципеле дао бацити у жито*.⁵ Комплетна 310. регимента кренула је долином. У ваздуху се осећало узбуђење због неминовне борбе, а тишину је реметило само ударање чизама о земљу. И опет су Јованчићу кроз главу пролазиле мисли о пролазности и постојаности људског живота; бојао се да ће нека *глупа кугла* у тренутку уништити сва његова надања, све његове жеље и тежње.

Војници су по плъуску ушли у једно село – ту се говорило само о експлозијама и ужасним биткама. Наставили су уз пругу и поток; чули су руске топове, видели покидане телефонске жице, немачку војску која је цео дан марширала, њихову извидницу, коњанике, телефонисте, мноштво људи – сви они били су у *неком необичном збуњеном стању*.⁶ Предосећајући непосредну опасност, Јованчић се кретао с неколицином Срба. По фијуку метака и граната знао је да се приближава борби: *У један мах чујем ја над нашим главама нешто како пишти: шу-шу-шу! Море, Ђукићу, шта је то?, запитам ја једнога од њих. „То су оне – дете им њино.“ Шта, кугле?! – Да! Ау мајку му, зар су Руси тако близу? Јест, богами, што ми више одмичемо напред, све се чешиће чује пиштање; већ се и сагиба, окреће, трза глава да не ошине која*.⁷ Док се небо над брежуљком црнело од граната, 11. јуна пре подне, негде око пола десет, стигла је и наредба да се војска развије у стрељачки строј, а Јованчић је записао: *Море, није ово шала. Ја се заиста налазим у боју*.⁸

Наставио је с писањем 28. августа, као добровољац у Првој српској добровољачкој дивизији, формираној у Одеси 1916. године. Чинило му се да се после десет месеци навикао на ратно стање и на страх од умирања; размишљао је о рату као о некој прљавој игри у којој побеђује онај јачи и вештији: *Почиње рат да ме занима баш као и игра шах. Страх пред смрћу прошао ме је и сад почињем да посматрам рат с његове праве стране. Ништа он није друго до једна страшна игра, коју добија онај ко је јачи и вештији...*⁹

Док су наредног дана чекали непријатеља, војници су се одмарали. Тако је било и 30. августа, онога дана када је Јованчић сазнао да му је најбољи друг Петар погинуо: *Та замисли, жалостан ја, данас сам чуо ужасну вест, да сам изгубио друга, изгубио брата,*

⁵ Дневник, 41.

⁶ Исто, 43.

⁷ Исто.

⁸ Исто.

⁹ Исто.

изгубио пријатеља! Наиме, у оној битци пре неколико дана погинуо ми је Петар, мој Петар.¹⁰ Стрепео је и од сопствене смрти, али се није бојао да да живот за васкрсење Србије и напаћено Српство.

Следећег дана, 31. августа, док је лежао под ведрим небом, на киши, осећао је близину Бугара. Знало се – тог дана иду у окршај.

На почетку месеца, 1. септембра, војска се налазила у ватри. Праћен музиком најстрашнијом на свету, Јованчић је јео само хлеб и лук. У хаосу звукова и тамних боја размишљао је о људској саможивости и свирепости: *Замисли XX век а људи убијају један другог на најгрознији начин, ал' шта ћеш, кад то захтева ћеф неколицине људи, а маса је глупа, па се даје заводити. Зар се све размирице међународне нису могле људским разлозима решити?!¹¹*

Често му се враћала мисао о томе да је он ту, у борби, да би погинуо, а страх од смрти стално се појављивао – тада се осећао *празноверно, сентиментално и загуљено*. Било је и оних тренутака у којима се, у страху од нестанка, повлачио у себе, док је утеху тражио у читању Шопенхауера. И док је чекао неки крај, бојао се смрти, прижељкивао рањавање и сећао се временаведеног с Даницом. Притиснут неизвесношћу поновног сусрета с њом, размишљао је о Вршцу и Избишту и бојао се судбине која га је чекала.

Изгледа да је 2. септембра стање остало непромењено, па Јованчић није ништа записао у дневник. Наредног дана, 3. септембра, слабо се осећао – био је уморан од рата и мокар од септембарских киша.

Иако је добровољачка војска приморала Бугаре на повлачење, морала је да напусти положај. Жедни и гладни, војници су кренули по месечини – ишли су кроз воћњаке и поља и успут халапљиво јели зреле плодове јесени. Пролазили су кроз села пуна војске и народа, одмарали се на голој земљи или под шаторима, лежали су на јутарњој роси. Као и претходних дана, писац дневника бојао се да неће остати жив: *Наравно да је ово опасно место, али шта ја марим. Ако погинем, погинем, шта ћу. Више је него сигурно да жив из*

¹⁰ Исто, 44. Иако је Јованчић мислио да је Петар само рањен у ногу, он је у Добруци погинуо. Резервни потпоручник Петар Јаношевић погинуо је 25. августа 1916. код места Кара Синан. Уп. Р. Ристић, *Добруцанска епонеја*, Београд 2006, 151.

¹¹ Дневник, 45.

*ове ватре нећу, у најбољем случају рањен. Их, ала сам уморан. Грлим те, тужна моја Данице.*¹²

После лоше проспаване ноћи, 4. септембра ујутру, Јованчић је накратко преузео команду над водом. Задивљен сопственом храброшћу и одлучношћу, размишљао је о вести коју је чуо претходног дана. Вест да су Срби заузели Битољ, заробили Бугаре и домогли се оружја дизала је морал међу добровољцима. Били су сигурни у то да уз помоћ Руса и Румуна могу да задрже Бугаре, да их приморају на повлачење. Око једанаест увече добили су вечеру – хлеб, шећер и сланину – па су легли да спавају. Пред спавање је Јованчић размишљао о себи, о томе како је прљав, неиспаван, вашљив, гладан, како дане и ноћи проводи у блату, како лоше изгледа, али и како је ипак јак и здрав: *Иначе, као што већ једном рекох, ово ти је живот да Бог сачува. Неумивен, необријан, непресвучен, вашљив, прљавишина, неуредно јело, неуредно спавање, хладноћа, врућина итд. Замисли, пада киша а ти мораш да лежиш у отвореној рупи – ужас; па ипак, враг га узео. Не изгледам рђаво, нисам толико опао као што бих услед таквог начина живота требао опати. Нема болести нит слабости. На свашта се, брате, човек навикне. Е, здраво!*¹³ Мислио је и на Даницу, која се надала његовом повратку из заробљеништва.

И 5. септембра Бугари су им били сасвим близу, а Руси су се дивили српској храбрости и издржљивости. Војници су кренули даље. Док су Бугари пуцали из топова, бацали шрапнеле, док су летеле смртоносне кугле, кренули су ка селу из којег су долазили Руси, а успут су срели и Румуне. Пошто су стално били у покрету, а и Бугари су слабо гађали, готово да и није било мртвих, већ само рањених. Било је, међутим, сасвим извесно да је војска почела да бежи, па је одређено повлачење, а Јованчић је закључио: *Немаш појма како је рат једна ужасна комедија.*¹⁴ Бојао се да не буде рањен и да не падне Бугарима у руке, а није знао ни куда да се креће. Био је изгубљен, као и већина војника. После дугог и хаотичног трчања нашли су се на некој пољани, нашли су своје батаљоне и чете. Али је и даље владао неред – неко је ишао лево, неко десно, а Јованчић је са својом четом остао ту, на пољани поред кукуруза, да се одмори.

¹² Исто, 46.

¹³ Даница је вероватно завршавала Препарандију, то јест школу за учитељице, и није била обавештена о томе да је Јованчић из заробљеништва прешао у добровољце.

¹⁴ Дневник, 50.

Дневник је наставио да пише 10. септембра, када је лежао на санитарној лађи укотвљеној на Дунаву код вароши Рени.¹⁵ Лежао је, рањен у леву руку, и чекао да, с другим рањеницима, буде смештен у возове који су ишли за Русију. Тако лежећи, сећао се свега што је преживео од 5. септембра, од оног тренутка кад је са својом четом, Румунима и Русима кренуо у напад на бугарске положаје. Сећао се говора потпуковника који је у свитање храбрио војску – било је потребно да Срби осветлају свој образ, а кукавичлук и бежање нису долазили у обзир: *Коме је суђено, тај ће погинути, а коме није – тај ће остати ма где био!*¹⁶

Стално су тада били у покрету, пролазили су кроз кукурузе, кроз поља црних јагода и посматрали у даљини Румуне који ратују. А онда су мало застали да би прикупили снагу. Док је лежао и слушао Босанце како причају вицeve, ватрена кугла погодила је његову торбу: *Лежим тако потрбушке и не мислим ништа, само слушам, како кугле пиште и како моји Босанци добаце по који виц. Одједном нешто лупи у моју торбу. Ја не узимам ништа на ум, ал' после ми паде на памет: да није кугла? Изврнем торбу на једну страну и погледам, кад тамо, заиста рупа, на другу страну нисам имао кад да погледам.*¹⁷ Био је то први озбиљан сусрет са смрћу, с куглом која му је одредила живот.

Кренули су онда даље. Иако нису били на првој линији фронта, негде око једанаест сати пре подне, кренули су у јуриш. После извесног времена заузели су положај – у близини поља кукуруза легли су на влажну и хладну земљу и чекали. Тада је Јованчић морао да скине шињел јер је био превише тежак за јуриш. Од хладне земље и стомак га је заболоо.

Недалеко од њега лежао је неки храбар дечко, поручник с митраљезом. Убрзо је, међутим, због куршума у руци морао да напусти положај, па је војска остала сама: *Остадосмо ми сами. Нигде, брате, да видиш једног официра. Велимо ми: официри, напред! Нема њих ни од корова. Ужас!*¹⁸ С десне Јованчићеве стране неки Благоје плакао је од болова – био је рањен у ногу. Другови су му превили ногу, а он се, пузећи, склонио у кукуруз. Јованчић му је завидео. Могао је и он да буде рањен, па да као рањеник оде у Румунију или Русију, да се окупа, ослободи ваши, да легне у мекан кревет и да га нежне

¹⁵ Рени у Украјини, који је био руски град, окупирали су 1917. Румуни. Године 1940. ушао је у састав Совјетског Савеза.

¹⁶ *Дневник*, 50.

¹⁷ *Исто*, 51.

¹⁸ *Исто*, 53.

медицинске сестре негују. А овако се бојао страшне смрти и бугарског заробљеништва и лежећи је чекао своју судбину.

Почело је да се спушта вече, мрак се хватао, постало је хладније, па се Јованчић покрио шињелом. Одједном се кроз ваздух проломило: *Напред, напред, браћо!* Уз узвик *ура!*, сви су појурили напред. Кренуо је и он, мада је осећао смртну опасност. Чуо се фијук смртоносних кугли, *церекање* митраљеза, звук топовских граната, било је и мртвих и рањених. Војска је јуришала без вођа. Пошто су дошли до врха неког брега, војници су почели да се повлаче, али се убрзо затим небом проломио громки глас: *Напред, браћо! Не бежите! Наши су напред, Бугари беже! Овамо је фронт!* То је био глас официра, неког Словенца. Идући у сусрет смрти, Јованчић је пошао за њим. Није мислио на опасност у којој се налазио, али је жалио да узалуд погине. Време је пролазило у кретњи, јуришу, у фијукању метака: *Држао сам за извесно да идем у сигурну смрт. Та се ватра, драга моја Данице, не да описати. Ноћ се проламала од пушчане, митраљеске и топовске пуцњаве. У ваздуху си видео како се засветли експлозија ирапенла или гранате или дум-дум патроне. Ужас!*¹⁹ У једном тренутку официр је застао – стао је и Јованчић. Одједном је осетио како га је нешто ударило у леву руку тако снажно да је одмах испустио пушку. Испрва му није било јасно шта се догодило, али је убрзо схватио – био је рањен. Почео је да бежи, бежао је кроз ноћ и није знао у ком се правцу креће. Био је сам и бојао се. У том магновењу наишао је на Терзића, момка из своје десетине, који му је, док су смртоносне кугле фијукале, превио рану. Заједно су пошли даље, али је то кратко трајало. Терзић је убрзо пао, а Јованчић је наставио. Због тога га је мучила савест, а оправдање је налазио у сопственој немоћи: *Да се вратим натраг, шта му ја с једном руком могу помоћи. Тако ја мало трчим, мало корачам напред, али никако ми не излази из главе тај мој несретни друг. Ето сад он погине можда због мене. Али шта ћу? Ваљда му је тако суђено. С тим мислима ишао сам по помрчини онако насумице. Идем па шта бог да.*²⁰ Док је тако ишао, из дубине мрака зачуо је шапутање *наших*. Наишао је на санитарце, али и на живог Терзића и на још једну дилему у том великом рату. Наиме, његов несрећни друг и није био рањен – кренуо је за њим да се не би враћао у ватру – а није ни погинуо, већ се само спотакао, па је наставио да бежи. Јованчић је тихо јецао од болова – знао је да му је те

¹⁹ Исто, 56.

²⁰ Исто, 56.

ноћи био потребан неко на кога је могао да се ослони, па је Терзићу *прогледао кроз прсте*. Иако нису знали да ли иду у добром правцу, кренули су заједно кроз кукуруз. После дугог пешачења наишли су на неки пут на којем је било мртвих и рањених, али и здравих. Наишли су и на коњицу, на комору, а затим су се путем упутили у село у којем се налазила дивизијска амбуланта. Мислећи на Бога, Јованчић је закључио да га је неки *чаробни штит* сачувао од смрти.

После рањавања, после 11. септембра, Јованчић се у дневнику враћа догађајима од 16. јула, када се као ђак војник налазио у добровољачкој војсци, у којој су *Србијанци* учили добровољце основним војничким командама. Војска се спремала за рат, а говорило се да ће 25. јула кренути у борбу, на Јужни фронт, на место на којем ће Бугарима онемогућити удар на Румунију.

За дане 17. и 18. јул нема никаквих бележака, али се из текста сазнаје да су војници 18. јула путовали и да су застали у неком селу у Бугарској, на граници с Румунијом.

Деветнаестог јула кренули су возом даље. Јованчић је кроз прозор гледао баште и девојке које су се шетале пољима. Сетио се своје Данице. Сећао се свих срећних дана из детињства и младости, Даничиних слатких и тајних погледа, свађа и праштања, њених брига и стрепњи. И био је свестан ужасне стварности: *Сећао сам се твога неодређенога плача, сећао сам се твојих безазлених радости, сећао сам се твојих слатких и тајних погледа, сећао сам се наших праштања на 3-4 месеца, сећао сам се твојих писама, сећао се твојих стрепњи за мном, сећао се свега и свачега, и све то упоређивао са садашњошћу... Ужас!*²¹

Знао је да се приближавају бојном пољу, али се осећао другачије него онда када је као аустроугарски војник ишао да се бори *против непријатеља у корист непријатеља*. Знао је да ће му Даница остати верна и да ће његов брат Јоца бити поносан што је он погинуо ослобађајући Србе од непријатеља. Лежећи на тврдим железничким даскама, слушајући грају Босанаца и посматрајући *тајанствену ноћ* која се спуштала на дивне воћњаке, мислио је о смрти, коју је тада доживљавао као искупљење од самога себе, као искупљење због сопствених недостатака. Можда је баш у томе налазио оправдање за ситуацију у којој се налазио.

²¹ Исто, 59.

После путовања возом и марша војска је застала да се одмори у неком бугарском селу. Уморни и жедни, војници су се окупили око чесме, а они нервозни почели су да се међусобно обрачунавају позивајући се на оружје. Јованчић је на то брзо реаговао: *Поднаредниче! У име Српства, у име српског образа, позивам те да оставиш бајонет, да нас не срамотиш пред странцима, па још Бугарима.*²² Опомена је деловала, а Јованчић је још једном био задовољан собом – спасао је српство. Дан је завршио у процветалом парку, пишући Даници – писао јој је о љубави и српству јер га се то једино и тицало.

Следећег дана, 20. јула, с канцеларијским колегом Петром потражио је смештај за канцеларију. Нашли су га у кући у којој је живела мајка са четири ћерке, од којих је најмлађа личила на Даницу, на Даницу девојчицу од петнаест година, која се као вила шетала по башти. Пошто капетан није хтео да плати смештај војне администрације, убрзо су морали да напусте кућу, а Лазар се због неспоразума с Петром вратио у чету.

Двадесет првог јула Лазар је поново мислио на Даницу, али не само то – сањао је како је дошла да га посети. Тог дана постао је свестан још једне чињенице. Свађа с Петром навела га је на закључак да спољашност не одаје карактер, већ да се он упознаје у једноставним али обавезујућим ситуацијама: *Од тог случаја имам бар толико користи што сам стекао још једно уверење, наиме да упознаш карактер једног човека, потребно је да с њим хлеба једеш.*²³

Мирно вече 22. јула провео је с једним Вршчанином у парку пуном зеленила и мирне воде. Желео је да се наужива те лепоте пре него што крене у бој: *... у бој за народ свој, за себе, за своју слободу, за свој језик и културу, где неће смети бити више избегавања и склањања, већ где треба свакога момента бити спреман живот жртвовати и из кога боја, према томе, слабо има наде да ћу остати жив.*²⁴ У њему је горела жеља за ослобођењем – желео је да цело Српство буде слободно, да Срби који живе у Аустроугарској стекну истинско право на свој језик и веру. То су биле исте оне жеље које су га почетком рата одвеле у затвор у Темишвару.

Стално су га опседала размишљања о животу или љубави и о смрти. Од времена када је осетио да је мушкарац није имао много девојака јер се бојао да ће тако отуђити

²² Исто, 61.

²³ Исто, 63.

²⁴ Исто, 63.

Даницу од себе. Али је осећао је да је то погрешно јер присуство девојака није подразумевало и њихову љубав.

Оно што чини живот, сматрао је, јесте и новац. Чим је допао руског ропства, одмах је осетио његову несташницу. А новац му је био потребан само за оно најједноставније – да се опере, да понекад купи млеко, воће, цигарете и новине. Желео је и да се слика и да покаже Даници како изгледа. Иако је смрт стално била ту, закључио је да новац – који треба зарадити – има одлучујућу улогу у животу човековом. Прижељкујући Велику Србију, обећао је себи да ће бити професор: ... *јер држим, да ћу до звања брзо и лако доћи, јер ће Велику Србију, која ће се протезати од Солуна до Оршаве, од Оршаве до изнад Темишвара, на прелази Тису, изнад Баје се спушта к Драви, захватајући Барању, па онда право Дравом на Истрију, узимајући Словенце у себе, па ће се онда спуштати Јадрану додиривајући се с Италијом (с којом ће бити кубуре), на далматинском обалом поред Албаније опет до Солуна, јер ће, рекох, тој Великој Србији требати врло много оваквих људи, а биће их врло мало.*²⁵

Размишљања о животу преплитала су се с могућношћу блиске смрти. Знао је да је преживео ону прву ватру зато што су у питању били *благ* Руси, али су га очекивали *бесни* Бугари, па је streпео над својим животом. Мислио је на своје слабости и неодлучности и поново му се смрт чинила као једини излаз. Размишљао је и о Даници, која ће га можда напустити и удати се или ће поћи за њим у смрт. Али је изнад свега желео да погине као храбар српски добровољац и да и својима и Бугарима својим животом објасни смисао борбе.

На крају тог дана забележио је да ће следећи пут с Даницом разговарати о нечем веома важном – о рату и љубави.

Дана 27. јула записао је да се од 23. јула ништа посебно није догодило. Обилазио је варош и посматрао Бугарке, које су, без обзира на сиромаштво, биле лепо, скупо, елегантно и модерно одевене. Често су биле у друштву српских официра који су им нудили љубав само за један дан.

Оно што је обележило 28. јул било је размишљање о моралу у српској војсци, о будућој Југославији и новцу. У редовима добровољаца већ су се осећали егоизам и брига о личној користи, а већина официра мислила је једино на сопствену егзистенцију. Патриотизам је

²⁵ Исто, 66.

био изражен само код српских сељака, оних из Босне, Срема, Баната или Бачке. Посматрајући догађаје, Јованчић је дошао до закључка да ће, без обзира на српску пожртвованост, предстојеће стварање Југославије Србима представљати *горчину* због Хрвата, који, по његовом мишљењу, нису пријатељски расположени. У исто време дивео се Чесима, који су, као бивши руски заробљеници, несебично гинули у борбама са Аустријом.

Оно што је, поред рата и љубави, мучило Јованчића био је и недостатак новца. Он га није имао, а није имао ни пријатеља од којих би га могао позајмити. Размишљао је: да је на време изашао из затвора у Темишвару, могао је да заврши официрску школу, па би у руско заробљеништво ушао као официр, а они су имали обезбеђена месечна примања. Али није. Зато је исте вечери у официрској трпезарији нашао Николу, који је пио и певао, и од њега је позајмио извесну суму. Био је задовољан – могао је да купи парче белог хлеба и лубеницу. Писање је прекинуо одласком на ручак, завршавајући речима: *Грлим те, срце моје несретно.*²⁶

Наредног дана, 29. јула, одржана је смотре руских заробљеника, односно добровољаца – њих 8.000 – који су били под оружјем и који су се борили за слободу народа. Била је то јединствена скупина. Док је гледао импозантну парадну одлучних бораца, Јованчић је размишљао о сигурној смрти и осећању чисте и идеалне љубави према Даници.

Оно што се десило 30. јула, 31. јула и 1. августа описано је под 2. августом 1916. године. Тридесетог јула писац дневника купао се у реци, следећег дана ишао је у посластичарницу, а 1. августа, у један сат ноћу, војска је кренула за Рени. Слика је била дирљива – војници целог пука стајали су у мраку, с капама у руци, у једном сокаку и изговарали Оченаш. Већ наредног дана, 2. августа, војска је парадним маршем ушла у Рени, град на Дунаву, истој оној реци која протиче поред Новог Сада, Београда, Земуне и Крчедина. С друге стране је град Галац, у којем су се уздизали фабрички димњаци и осветљене зграде, а његово становништво још није познавало ужасе рата. Јованчић се ту сусрео и с Петром, с којим се договорио да се заједно боре у првом пуку. Војска је на некој ливади разапела шаторе.

²⁶ Исто, 68.

Трећег августа зарадио је нешто новца – помагао је официрима у састављању чета и батаљона, а 4. августа, у недељу, нашао се с Петром и Бранком, који је у руско заробљеништво дошао са италијанског фронта. Исте вечери с Петром је у парку водио филозофске разговоре и закључио да имају исте погледе на живот и свет.

Шестог августа наставио је разговор с Петром – говорили су о спокојној прошлости и неизвесној будућности, а 7. августа војска се већ налазила на железничкој прузи поред Дунава.

Кишног 11. августа поново је био с Петром, али је Петар тада исказао животне ставове другачије од његових. За Јованчићевог пријатеља љубав није имала никаквог посебног смисла, док је Јованчићева љубав према Даници сваким даном постајала све јача и чистија. Био је сигуран у то да је физичка привлачност само неважан део љубави – то је спајање на основу телесних карактеристика, на основу пуних груди, облина, лепе косе и очију код девојака, а висине и снаге мишића код мушкарца. За њега су, међутим, *душевне одлике* имале одлучујућу улогу.

Дванаестог августа није ништа забележено, а следећег дана писац дневника уживао је у погледу на Дунав, на румунске лађе с војницима, на усхићене борце, уживао је у слушању војне музике, српске, руске и румунске.

Четрнаестог августа с Петром и Бранком поново је разговарао о Избишту и Даници. Био је миран и спокојан јер су сви увиђали његову искрену заљубљеност. Тог дана, на Велику Госпојину по старом календару, после готово две недеље, добровољци су напустили Рени и отишли у руски градић Прут, преко пута Румуније. И даље је размишљао о односима између мушкарца и жене, размишљао је о идеалној љубави. Сматрао је да је тај однос заснован на полном нагону, на страстима које се брзо задовоље. Зато је потребно да се та физичка љубав оплемени осећањима и да се уздигне до небеских висина. Искрена љубав, која је једина сврха живота, рађа се у заједничком савладавању животних циљева – у стицању знања, проучавању живота и откривању тајни у природи: *Сврха човечијег живота не може ништа друго бити до стицање знања, проучавање живота, откривање тајина природе. Као што је лакше радити и најпростију ствар кад имаш кога да ти помогне, тако је то и у оном послу. Дакле, човеку треба помагач. А куд ћеш бољег помагача за ту ствар од женске. Јер, брате, женско није оно исто што и мушко. И мушко и женско је човек, али нису исте природе. Друкчијим оком гледа једну*

*ствар женско, а другачије мушко. На тај начин мушко и женско би у проучавању живота једно друго недопуњавали.*²⁷ У таквим односима нема места за љубомору, али ни за пород. Своје размишљање о односима између мушкарца и жене завршио је закључком да полно спајање, љубомора и деца спадају у грубу физичку љубав, а да надилажење тих *ситница* доводи до идеалне љубави. На крају дана забележио је и обећање да ће следећи пут говорити само о својој љубави.

После готово десет дана, 22. августа, наставио је с писањем дневника. Под тим датумом забележио је све оно што му се у међувремену догодило. Наиме, 17. августа, док се купао у реци, био је сведок изненадне смрти – војници су покушали да спасу једног дечака, али је брза река била јача. Осамнаестог августа војска је поново кренула у Румунију, која је објавила рат Аустрији. Лађа је била пуна војника, владала је велика врућина, а током ноћи још је један човек нестао као *парче хлеба, као да га никада није ни било.*²⁸ Деветнаестог августа војници су се искрцали код града Черна Вода, а наредног јутра кренули су на дуг марш. Негде око поднева у некој равници разапели су шаторе и ручали. После подне је пала велика киша, па су ноћ провели у мокрим шаторима. За Јованчића је то била непреспавана ноћ; једину сигурност давало му је нешто сасвим обично – дуксер из Вршца: *Спавао сам као зец, јер сам се бојао да нам ветар не развали шатор, а и због тога што сам био сав мокар. Много ми је помогао те ноћи дуксер који сам у Вршцу купио, који још увек чувам.*²⁹ Двадесет првог августа војници су стигли у румунски град Мецидију, где су били пелцовани против богиња, а наредног дана, после краћег одмора, уморни, жедни и гладни, кренули су даље.

Вероватно се 23. августа ништа значајно није десило, а 24. августа, док је уморан марширао, Јованчић је поново размишљао о Даници: *Наравно да си за време маршевања предност мојих мисли ти, злато моје. Мислим већ је септембар месец. Шта ли је с тобом? Јеси ли што положила? јеси л' добила место? Ах! Каква би то срећа за мене била кад бих у овом српском војничком оделу искрснуо пред тебе у оном месту где ти евентуално већ имаш место.*³⁰

²⁷ Исто, 72.

²⁸ Исто, 73.

²⁹ Исто, 75.

³⁰ Исто.

Следећег дана, 25. августа, око десет сати већ су били у ватри. Док је лежао на покошеној пшеници и док су топовске гранате падале око њега, у руци је држао Даничину слику и дневник. Размишљао је о рату и смрти – није му било жао да погине за оно што га је одушевљавало, за Српство: *Не жалим ако морам погинути. Пао сам за ону ствар, за коју сам се толико одушевљавао, за Српство, мада сам већ давно дошао до закључка, да је рат велика глупост и дивљаиство.*³¹ Пре поласка у јуриш потпуковник их је одлучно и сурово упозорио – од војника се захтевало да остану на својим местима, а онај који то не учини – тога *више није*.

И наредна два дана, 26. и 27. августа, војска је била у покрету. Владао је неред – неко је наређивао да се крене напред, а неко је говорио о повлачењу. Жедни и уморни, војници су целог дана марширали и чекали борбу с Бугарима, а Јованчић је био окупиран мислима о пролазности живота – у тим тренуцима чинило му се да је човек као мрав кога свако може згазити.

Двадесет осмог августа постављени су шатори и ископани ровови, па се војска након тога одмарала. Пошто је био гладан, Јованчић је отишао у село по хлеб, али га тамо није нашао. Село је било пусто и разрушено, а малобројни становници у страху су се крили по подрумима. После ручка је с једним војником поново обишао село. Овога пута имали су среће – наишли су на групу сељака који су месили хлеб. Тог поподнева Јованчић је први пут у животу својим рукама замесио и испекао хлеб – и више нису били гладни.

Под 28. августом писац дневника вратио се догађајима из септембра, када је био рањен. Крајем августа војска се кретала кроз села пуна свакојаке војске – Срба, Румуна и Руса – као и кола, коња и волова, а већ 7. септембра Јованчић је, с превијеном руком, лежао у српској амбуланти. Дан је био пун непријатности – његов национализам био је пољуљан. Неки од српских добровољаца смештених у војну болницу сами су себи пуцали у руке како би избегли одлазак на фронт. Због тога је неколико њих већ било стрељано. Истог дана неко је покушао да му украде торбу с Даничиним писмима, али је та ствар убрзо била сређена. После дугог пута рањеници су касно увече стигли у румунску варош Мецидију, где су од Руса добили храну, воду и цигарете и где су, уз помоћ Руса и Румуна, смештени у железничке вагоне. Наредног јутра дошли су у велики румунски град Галац, а 8. септембра увече укrcани су на лађу која је пошла за варош Рени. Поново се сетио свог

³¹ Исто, 76.

великог пријатеља Петра, као и Бранка, који су погинули, и било му је жао, али се чини да се помирио са судбином: *Али шта ћеш! Ту се, брате, ништа не да помоћи.*³² После дугог чекања ушли су 9. септембра, око поднева, у руске вагоне и кренули за Одесу. У тим вагонима било је више места, лепо су се сместили, а ни храна није била лоша. Јованчића су мучиле вашке, па је решио да се пресвуче. Са себе је, после три недеље, скинуо и доњи веш, на којем су биле три рупе од залуталог метка. Размишљао је о томе како је имао среће – моћи ће да има породицу.

У хаосу рата време је било неважно, па је датуме често заборављао, али је био сигуран да су после два дана пута стигли у Одесу, на обалу Црног мора. Јованчић се ту први пут срео са зеленоплавом водом мора, први пут је чуо таласе који ударају о морску обалу и први пут је осетио људско ништавило пред неизмерном вечношћу природе. Ту су их сачекали и српски официри, налицкани и лицемерни, мислио је Јованчић.

Убрзо је опет био у вагону, на путу за велики руски град Екатеринослав, где су рањеници неколико дана провели у добро опремљеној болници. Затим су наставили пут за Ростов на Дону. У вагону се зближио с Васом Поморишцем из Модоша (Јаша Томић), студентом сликарске академије у Минхену. Он је био занимљив, темпераментан и интеллигентан младић, сушта супротност Јованчићу, како је писац дневника мислио. На путу ка Москви прошли су и Ростов, необично лепу, типичну руску варош, а Јованчић је морао да прода и покварен сребрни сат да би имао новца за храну – рањеници су куповали хлеб, јаја, млеко и цигарете. После дугог пута стигли су 23. септембра у Москву, у лазарет Дворјанског клуба. Четвртог октобра Јованчић се добро осећао и чекао је на операцију ране. Време је проводио са сликарем у шетњи по Москви – видели су Наполеонове топове и највеће звоно на свету. Поново га је мучио недостатак новца – тражио је позајмицу од тамошњег српског архимандрита, а послао је и писмо брату Лали, који се налазио на Крфу.

Петог октобра Лазар је и даље ишчекивао – и љубав, и смрт.

³² Исто, 78.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Лазар Јованчић је био један од многих момака, српских јунака, који су у Великом рату доживели и проживели младост. Ратне околности, немаштина, глад, неизвесност, страх од смрти, ране, фијук граната, физичка исцрпљеност, љубав према отаџбини и интимно осећање љубави чинили су основ њиховог постојања.

Љубав и рат били су оно што је Јованчића фасцинирало, али се иза тога крије комплексна личност, крију се мисли о свакодневним проблемима, о свему оном обичном што он примећује у маршу, борби, током транспорта или док лежи у рову. Јованчић бележи размишљања и о пољима кукуруза, ливадама под пшеницом, о воћу и бостану, небу, парковима, Дунаву, Црном мору, врелини сунца, пролетњим пљусковима, о војној и цивилној одећи.

Недељама је он развијао свест о сопственој личности и покушавао да култивише јаке емоције. *Спасаво је време* мислећи о себи, љубави, рату и смрти. Иако је тада већ био преживео бурне догађаје, он још није знао шта од себе може да очекује – сматрао је да је кукавица, неодлучан, незграпан, да није окретан у друштву, да су му способности ограничене, а образовање недовољно, док су га неизвесност и стрепња чиниле ћутљивим и хладним. Осећао је грижу савести због тога што је напустио ратног друга и за то је кривио свој карактер, који је стално избацивао нове црте уместо да се *пречишћава*.

Злато моје – срце моје – то је било оно што га је држало у животу. Мислио је да је љубав уображење. Осећао је – када се нешто судбоносно свали на груди, човек се заљуби. Затим се јавља искрена љубав, која се, као једина сврха постојања, рађа у заједничком савладавању животних циљева. Али чистој и идеалној љубави сметају страст, љубомора и породица, па се Јованчић тога одрицао, макар у мислима. Иако није знао да ли је Даница жива, ишчекивао је њена писма и бележио догађаје у дневник. О њој је будан сањао, сећао се ње и њеног изгледа, дугачких писама и тужних опраштања, која су за собом остављала нешто тешко и празно у грудима. Ипак, у ратном вихору Јованчић је био миран и спокојан јер је био сигуран у своју љубав према Даници.

Друга врста љубави била је она према Српству, према српском народу, који је годинама патио, осећао зиму и глад, који је био у боју и гинуо. Јованчић се борио за велику Србију, за равноправност вере и језика свих Срба, осећај поверења и припадности нацији.

Рат је у њему будио *празноверна* осећања, понекад свирепост и саможивост, а понекад храброст и издржљивост. Читајући Шопенхауера, размишљао је о ништавности, о пролазности и постојаности људског живота. Бојао се смрти, али ју је у исто време доживљавао и као загонетно осећање и питање случаја; смрт је у њему будила неку чудну неизвесност, збуњеност, нервозу. У неким тренуцима прижељкивао је да погине, да га више нема, а смрт је представљала искупљење због сопствених недостатака. Интуитивно је осећао опасност и од ње се клонио. Та размишљања трајала су и кратко и дуго, прекидала их је глад или изненадан позив, а онда су се јављали нагон за животом, борба и ишчекивање, надање и жеље. Знао је да није све готово, морао је да планира, да мисли на будућност, која је због рата била тамна и магловита. Сећао се спокојне прошлости и бојао неизвесне будућности.

То је био Лазар Јованчић, који је у рату сазнао шта је то љубав, а шта смрт.